

УДК 364:314.72:071

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.98.2>

Т. М. ІВАНЕЦЬ

кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

ОСОБИСТІСНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Стаття присвячена аналізу особистісної складової соціальної безпеки внутрішньо переміщених осіб в умовах російської військової агресії. Розглянуто підходи до розуміння соціальної безпеки у правовому полі України (на основі аналізу Конституції, Закону про національну безпеку України, Стратегії національної безпеки України). Виокремлено основні соціальні інтереси особи відповідно до Стратегії національної безпеки. Визначено, яким чином відбулося зміцнення акцентів у структурі загроз соціальній безпеці особистості в умовах початку повномасштабної російської агресії. Проаналізовано нові соціальні загрози, які виникли в умовах війни. Визначено вплив масштабної внутрішньої міграції на систему соціальної безпеки країни. Виокремлено основні потреби ВПО як специфічної соціальної групи. Досліджено детально структуру матеріальних потреб ВПО (проблеми, пов'язані зі юридичним оформленням статусу ВПО; потреба в матеріальній допомозі (непродовольчі товари, продукти харчування, ліки, фінансова підтримка тощо), проблема безробіття, проблема забезпечення житлом) та нематеріальних потреб ВПО (проблеми, пов'язані з відновленням та пристосуванням до нових умов життя). Вивчено основні кроки, які здійснює держава для задоволення потреб та забезпечення соціальної безпеки ВПО (у тому числі в рамках співпраці з міжнародними партнерами), оцінено ефективність цих кроків. Вивчено особливості процесу інтеграції ВПО у приймаючі громади (готовність до інтеграції різних вікових груп; чинники, які являються потенційно конфліктними та перешкоджають вдалій інтеграції; загрози, пов'язані з інтеграцією ВПО, як для приймаючих громад, так і для тимчасово окупованих територій, з яких походять ВПО), визначено основні проблеми інтеграції ВПО та можливі шляхи їх вирішення. Проаналізовано кейс Гуманітарного штабу МДУ як центру інтеграції та відновлення маріупольської громади.

Ключові слова: соціальна безпека, ВПО, потреби ВПО, інтеграція ВПО, приймаючі громади

Постановка проблеми. В умовах російської військової агресії актуалізувалися питання, пов'язані з соціальною безпекою. Зазвичай, соціальну безпеку розглядають у прив'язці до таких понятійних категорій як «соціальна держава» та «національна безпека». Соціальна

орієнтованість на сьогодні є тією визначальною характеристикою, яка демонструє відданість певної держави демократичним цінностям у своєму розвитку. Не дивно, що на сьогодні категорія «соціальна держава» фігурує у конституціях та інших нормативно правових актах багатьох провідних країн світу. У статті 1 Конституції України також проголошується, що Україна являється саме соціальною державою, а «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (стаття 3) [6].

Усі безпекові питання в межах соціальної держави автоматично набувають соціального характеру, забезпечуючи соціальну складову національної безпеки. Відповідно до 3 статті Закону про національну безпеку України (у редакції 2018 року): «Державна політика на захист: людини національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій» [4].

В рамках поширеного сьогодні людиноцентричного підходу ключовим суб'єктом соціальної безпеки виступає людина та її інтереси, а інтереси суспільства та держави виступають відносно них вторинними. Стратегія національної безпеки України (Безпека людини – безпека країни), яка була прийнята у 2020 році, яскраво демонструє пріоритет інтересів людини в структурі соціальної безпеки сучасної України. Захист «людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності й безпеки ...головна ціль державної політики національної безпеки» [9]. Тому питання забезпечення соціальної безпеки особистості в умовах російської військової агресії проти України набуває надзвичайної актуальності, особливо відносно до такої специфічної за структурою потреб соціальної категорії як внутрішньо переміщені особи (ВПО).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов'язані з соціальною безпекою, являються надзвичайно актуальними, що підтверджується наявністю чисельної кількості досліджень. Визначенням поняття «соціальна безпека», аналізом структури та рівнів соціальної безпеки займалися Є. Ніколаєв, М. Кальницька, комплексно досліджували проблеми соціальної безпеки в українському суспільстві І. Гніденко, А. Колот, Н. Ставнича, проблеми формування стратегії соціальної безпеки України після Революції Гідності приділяв увагу О. Сидорчук. Особистісним аспектом соціальної безпеки займалася Н. Коленда, шляхи забезпечення соціальної безпеки людини аналізувала Н. Буняк, соціальну безпеку через призму викликів, які створює внутрішня міграція населення місцевим громадам в умовах воєнного часу, аналізувала Л. Олійник.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. На сьогодні відсутні дослідження, які б були присвячені аналізу структури потреб та основних механізмів адаптації ВПО в умовах російської військової агресії в контексті особистісної соціальної безпеки.

Постановка завдання. Проаналізувати особливості забезпечення особистісної складової соціальної безпеки внутрішньо переміщених осіб в умовах російської військової агресії.

Виклад основного матеріалу. В умовах початку повномасштабної російської військової агресії у лютому 2022 року відбулося зміщення акцентів в структурі загроз соціальної безпеці особистості. На перший план висунулася проблема загрози життю та безпеці, яка поширюється не лише на тих осіб, які знаходяться безпосередньо на лінії військового зіткнення, але й, з урахуванням застосування зброї дальньої дії, існує ситуація, при якій в жодному куточку нашої країни людина не може відчувати себе у безпеці.

В умовах війни актуалізувалися проблеми в економіці, які безпосередньо впливають на соціально-економічне становище громадян: руйнування та втрата великої кількості підприємств (не лише дрібних, але й економічних гігантів, таких як «Азовсталь»); втрати сільськогосподарських земель (тимчасова окупація, мінування, проходження лінії фронту); проблема з розвитком бізнесу в умовах регулярних атак на інфраструктуру (проблеми з електрикою, ракетні обстріли, руйнація звичних логістичних маршрутів); зменшення фінансування певних галузей через переорієнтацію економіки на військові потреби (освіта, культура, спорт тощо); зростання рівня безробіття. В результаті, за підрахунками ООН, протягом першого року війни відсоток українців, які опинилися за межею бідності, зріс у десять разів – на кінець 2022 року до цієї групи можна було віднести кожного четвертого громадянина України.

Погіршується демографічна ситуація через цілий комплекс факторів: міграційні процеси (протягом першого року війни з України виїхало декілька мільйонів громадян, наприклад, на сайт верховного комісара ООН станом на квітень 2023 року фіксується цифра 8,1 мільйона біженців з України [1]); тимчасова окупація територій разом із населенням; людські втрати серед військових та цивільного населення в результаті військових дій; зменшення народжуваності.

Актуалізуються екологічні проблеми – хімічне забруднення в результаті застосування на території України майже всіх існуючих типів зброї (крім ядерної); мінування територій (на сьогодні наша країна має найвищий рівень замінованості територій), що негативно впливає на здоров'я громадян.

Розростаються масштаби застосування інструментарію інформаційної війни та пропаганди відносно українських громадян, особливо на тих територіях, які на сьогодні являються тимчасово окупованими.

Виокремилася проблема захисту прав і свобод людини в специфічних умовах (війна, окупація, близькість до фронту тощо), у тому

числі захисту прав громадян, які належать до специфічних категорій – військові, жінки військових, представники різноманітних менших (національних, релігійних, сексуальних тощо) як на фронті, так і в умовах окупації тощо.

Крім всього зазначеного вище, повномасштабне військове вторгнення призвело до чисельних внутрішніх переміщень з регіонів, в яких був найвищий рівень загрози, до регіонів, які можна назвати умовно безпечними. За даними міністерства реінтеграції України станом на початок 2023 року кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні за офіційними даними склала 4,8 мільйона, хоча реальна цифра є набагато більшою та сягає близько 7 мільйонів [3]. Подібна цифра являється безпрецедентною та загрозовою для української системи соціального забезпечення.

Враховуючи частку, яку становлять ВПО у загальній сукупності населення країни, основною задачею в рамках забезпечення соціальної безпеки цієї категорії громадян являється не лише задоволення основних потреб, але й ефективна інтеграція цих людей у приймаючі громади. Тобто стратегія роботи з ВПО має орієнтуватися на швидке відновлення внутрішньо переміщених осіб в якості самодостатніх членів суспільства.

За результатами опитування, яке проводилося дослідницькою компанією “Active Group” у квітні 2022 року, всі потреби ВПО можна розподілити на дві групи матеріальні та нематеріальні (пов’язані з відновленням та пристосуванням до нових умов життя) [8].

Серед матеріальних проблем ВПО можна виділити наступні групи: проблеми, пов’язані з юридичним оформленням статусу ВПО, потреба в матеріальній допомозі (непродовольчі товари, продукти харчування, ліки, фінансова підтримка тощо), проблема безробіття, проблема забезпечення житлом. За всіма цими напрямками на сьогодні працюють як державні органи та служби, так і міжнародні фонди та організації.

Щодо бюрократичних проблем, пов’язаних зі статусом ВПО, то відповідно до результатів опитування люди, перш за все, жалілися на проблеми з отриманням довідок, наявність великих черг, проблеми з роботою баз даних (що сприяло затягуванню процесу), відсутність у працівників соціальних служб актуальної інформації щодо того, де ВПО може отримати необхідну правову, матеріальну, документальну допомогу. Окремо відзначали проблеми у взаємодії зі службами військоматів, а саме непрозорість процедур; відсутність єдиного принципу в роботі військоматів в цілому та організації призову зокрема; неузгодженість роботи військоматів та прикордонної служби; великі черги, щоб стати на військовий облік у великих містах (особливо в перші місяці війни). Все це, на думку респондентів, не сприяє зростанню рівня довіри до цієї інстанції [8].

Щодо матеріальної допомоги, то тут треба відзначити доволі високий рівень ефективності роботи різноманітних фондів та організацій

(ООН, Червоний хрест, громадські організації, які співпрацюють з донорами з закордону, українськими благодійними організаціями та бізнесом). Забезпечення одягом, засобами гігієни, продуктами харчування відбувається на доволі високому рівні. Однак цей напрямок також характеризується певними проблемами, зокрема, зосередження більшості фондів та волонтерських організацій в великих містах; відсутність єдиної системи інформування ВПО про можливість отримати допомогу; неефективна процедура роздачі допомоги, що виливається в великі черги, які можуть розтягуватися на декілька днів. В результаті, люди, які працюють, часто не мають змоги отримати цю допомогу.

Опитування, яке проводила в Україні Міжнародна організація міграції з 17 по 26 вересня 2022 року, продемонструвало, що серед матеріальних потреб для більшості респондентів особливе місце займає матеріальна підтримка (73% ВПО), а 51% ВПО взагалі назвали готівкові кошти своєю першочерговою потребою. Потреба ВПО в фінансовій допомозі є стабільно високою в усіх регіонах розміщення. При цьому, більшість ВПО зазначили, що грошову допомогу витратили би на їжу (51%), комунальні платежі (43%) та витрати, пов'язані зі здоров'ям (54%). І це при тому, що 79% опитаних ВПО підтвердили, що члени їхніх домогосподарств регулярно отримують різноманітні види фінансової підтримки від уряду України та міжнародних організацій [5].

Фінансові проблеми ВПО пов'язані, перш за все, з втратою роботи та втратою власного житла. За офіційною статистикою центрів зайнятості станом на 1 січня 2023 року в Україні статус безробітного мали 186,5 тисяч осіб при наявності 21,2 тисячі вакансій, тобто на одне вакантне місце претендувало близько 9 офіційно зареєстрованих безробітних. Але це офіційна статистика, переважна ж більшість безробітних не зареєстрована в центрах зайнятості. Так, наприклад, за оцінками Міністерства економіки на початок 2023 року кількість безробітних в Україні сягала 2,6 мільйона осіб, за оцінками Національного банку України ситуація є ще гіршою – безробітними являються 4,2–4,8 мільйона осіб. І значний відсоток безробітних припадає саме на ВПО [2].

На державному рівні робилися спроби вирішувати цю ситуацію, наприклад, восени 2022 року запрацював «Єдиний портал вакансій», де зосереджувалися актуальні пропозиції щодо вакансій в різних регіонах. ВПО мають можливість безкоштовно пройти перенавчання та перекваліфікацію, роботодавцям, які працевлаштовують ВПО, держава виплачує 6500 гривень на місяць протягом перших двох місяців після працевлаштування. Також була започаткована програма, в рамках якої безробітні залучалися до суспільно-корисної роботи, за яку отримували мінімальну заробітну плату [10]. Однак, не дивлячись на всі ці кроки, ситуація в сфері зайнятості залишається важкою, що є наслідком загального падіння економіки в умовах війни.

Також, в умовах дистанційної роботи шкіл, відсутності достатньої кількості місць в дитячих садках та існування певних обмежень

у їх роботі, пов'язаних з воєнним станом, у багатьох батьків ВПО (і не тільки) виникають проблеми, з ким залишити вдома дітей, щоб мати можливість повноцінно працювати на повний робочий день.

Також в контексті великих внутрішніх переміщень населення в межах держави виникла проблема з житлом, яка супроводжується у тому числі надзвичайним зростанням цін на житло в регіонах, куди спрямовуються найбільші потоки переселенців. У цій сфері держава також намагалася реалізувати певні кроки. Наприклад, була введена компенсація за тимчасове розміщення ВПО (постановою Кабміну від 19.03.2022 р. № 333 про Порядок компенсації витрат за тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб, які перемістилися у період воєнного стану). Відповідно до цієї постанови був запущений веб ресурс «Прихисток», де за ініціативи власників, які вносили туди інформацію, формувалася реєстр житлових приміщень, доступних для безоплатного розміщення внутрішніх переселенців. Власники приміщень отримують компенсацію від держави за розміщення ВПО, з 1 жовтня 2022 року така компенсація складала 900 гривень за людину [7]. Станом на жовтень 2022 року програмою «Прихисток» скористалися понад 711 тисяч ВПО (13) Але загалом, за результатами опитування Міжнародної організації міграції, станом на вересень 2022 року більшість ВПО проживало у орендованому житлі (53%) або у родичів чи друзів (27%) [5].

Житлова проблема ускладнюється ще й тим, що великій частці ВПО після деокупації повертатися немає куди – близько 39% респондентів заявили про те, що їхнє житло в результаті російської військової агресії було знищено [5]. Не дивно, що в подібних умовах 31% опитаних ВПО заявили, що не планують повертатися до попередніх місць проживання. Найвищий відсоток тих, хто бажає повернутися, був у віковій групі 60+ (близько 82%) [5].

Саме в контексті цього необхідно аналізувати нематеріальну групу потреб ВПО. Серед них провідною є потреба інтеграції в нову громаду, що не можливо без надання ефективної психологічної, комунікаційної, соціальної допомоги. Важливу роль відіграє і той факт, наскільки ВПО орієнтовані на інтеграцію у нову громаду. Відповідно до даних опитування найбільше налаштованою на інтеграцію була вікова група 14-36 років (близько 23%) – при загальному відсотку орієнтованих на інтеграцію близько 14% [5].

Ця ситуація з одного боку створює потенційно небезпечну демографічну ситуацію для тих територій, які зараз знаходяться під тимчасовою окупацією або на лінії зіткнення (молоде покоління не налаштовано повертатися, що буде гальмувати відновлення цих територій після деокупації), з іншого боку – налаштованість на інтеграцію в приймаючі громади сприятиме адаптації ВПО, відновленню їх самодостатності, у тому числі і в економічному плані.

Загалом, питання інтеграції ВПО в приймаючі громади є доволі непростим процесом та потребує комплексних зусиль. Цей процес

має ряд характеристик, які несуть у собі потенційну конфліктність. По-перше, наявність об'єктивних відмінностей між представниками різних регіонів України (ВПО походять з тих територій, де переважним чином розмовляють російською мовою, більшість церков до повномасштабної війни належала до УПЦ МП), різниці у ментальності, побутових звичках, традиціях, культурі. По-друге, створення ВПО додаткового навантаження на інфраструктуру (соціальна база, ринок праці, освітні та медичні установи). По-третє, наявність переважної більшості ВПО психологічних проблем, пов'язаних з пережитим травматичним досвідом, що стає перепоною для адекватного та швидкого пристосовуватися до нових обставин.

Найнефективнішим методом інтеграції ВПО до приймаючої громади, який би враховував всі ці аспекти, на нашу думку є активне залучення ВПО до проєктів, заходів, програм, які мають на меті допомогти таким самим переміщеним особам. Формування осередків певних територіальних громад на новому місці позитивно впливає на психологічний стан людей, які втратили своє колишнє життя. Відчуття відповідальності за допомогу своїй громаді дає змогу людям подолати цілий ряд психологічних проблем та станів.

Вдалий кейс щодо формування центру тяжіння для вихідців з певної територіальної громади на новому місці було реалізовано в МДУ. 29 червня 2022 року розпочав роботу Гуманітарний штаб, покликаний надати необхідну допомогу та виступати центром тяжіння для всіх маріупольців, які наразі перебувають у столиці. За перші 3 місяці роботи Штаб надав гуманітарну допомогу понад 2000 жителів Маріуполя. Гуманітарний штаб сприяє залученню маріупольців до різноманітних громадських, освітніх, культурних заходів та проєктів, які реалізує МДУ, допомагає маріупольцям знайти роботу, отримати юридичну консультацію, познайомитися краще зі столицею.

Формування подібного осередку Маріуполя в Києві дозволяє маріупольським ВПО зберегти зв'язок з втраченою громадою, сформувати нові зв'язки, консолідувати маріупольців, з метою повернення до Маріуполя після деокупації та ефективного відновлення рідного міста.

Висновки та перспективи розвитку. В умовах повномасштабної російської військової агресії особистісна складова соціальної безпеки не тільки не втратила своєї актуальності, але й набула особливого значення. Відбулася актуалізація цілого ряду нових загроз, адекватна реакція на які є запорукою ефективного функціонування нашого суспільства у цей непростий період. Активні бойові дії та тимчасова окупація частини територій України призвели до активізації на лише зовнішньої міграції, але й переміщень всередині країни у напрямку від більш небезпечних регіонів до тих регіонів, які можна назвати умовно безпечними. В цих умовах існує два варіанти розвитку подій: або ВПО стануть деструктивним елементом у системі соціальної безпеки, чинником її дестабілізації, або навпаки сформують додатковий

потенціал для розвитку країни. Яким чином будуть розвиватися події залежить від того, на скільки швидко переселенці зможуть відновитися, адаптуватися до нових умов та перейти з категорії громадян, які потребують допомоги держави, до категорії громадян, які є самодостатніми в економічному та соціальному плані. На початковому етапі адаптації дуже важливо забезпечити ВПО задоволення їхніх основних матеріальних та нематеріальних потреб, у тому числі ефективну інтеграцію у приймаючу громаду. Сприятиме цьому процесу безпосереднє залучення ВПО до різноманітних проєктів щодо організації допомоги таким самим переселенцям, створення центрів, які будуть об'єднувати вихідців з певних громад на новому місці. Це дасть змогу ще й зберегти єдність громад та дозволить ефективніше відновити території після деокупації.

Список використаної літератури

1. Ukraine Refugee Situation. The Operational Data Portal (ODP). URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (14)
2. Безробіття в Україні в період повномасштабної війни. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/bezrobittya-v-ukrayini-v-period-povnomasshtabnoyi-viyny> (11)
3. Завдання Мінреінтеграції на 2023 рік – інтеграція внутрішніх переселенців. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. 06.02.2023. URL: <https://minre.gov.ua/2023/02/06/zavdannya-minreintegracziyi-na-2023-rik-integracziya-vnutrishnih-pereselencziv/> (8)
4. Закон України «Про національну безпеку України» 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (3)
5. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні: загальнонаціональне опитування населення, раунд 9, 17-26 вересня 2022 року. URL: <https://dtm.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-zagalnonacionalne-opituvannya-naselennya-raund> (9)
6. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (2)
7. Олійник Л. Місцеві громади та внутрішня міграція населення: виклики під час воєнного стану та пошуки шляхів їх подолання. URL: <https://jurfem.com.ua/mistsevi-hromady-vnutrishnya-mihratsia-naselennya/> (12)
8. Проблеми і потреби внутрішньо переміщених осіб: результати якісного дослідження. URL: <https://activegroup.com.ua/2022/05/31/problems-i-potrebi-vnutrishno-peremishhenix-osib-rezultati-yakisnogo-doslidzhennya/> (10)
9. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (5)
10. У Комітеті з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів обговорили підтримку мільйонів громадян, які через війну росії проти України мають статус внутрішньо переміщених осіб. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/229321.html (13)

Ivanets T. M. The personal component of social security of internally displaced persons in the conditions of russian military aggression

The article analyzes the personal component of social security of internally displaced persons in the context of russian military aggression. The author considers approaches to understanding social security in the legal field of Ukraine (based on the analysis of the Constitution, the Law on National Security of Ukraine, and the National Security Strategy of Ukraine). The main social interests of a person in accordance with the National Security Strategy are highlighted. It is determined how the emphasis in the structure of threats to social security of the individual has shifted in the context of the beginning of full-scale russian aggression. New social threats that have arisen in the context of war are analyzed. The impact of large-scale internal migration on the country's social security system is determined. The basic needs of IDPs as a specific social group are highlighted. The structure of the material needs of IDPs (problems related to the legal registration of IDP status; the need for material assistance (non-food items, food, medicines, financial support etc.), the problem of unemployment, the problem of housing) and non-material needs of IDPs (problems related to the restoration and adaptation to new living conditions) are studied in detail. The main steps taken by the state to meet the needs and ensure the social security of IDPs (including in the framework of cooperation with international partners) are studied, and the effectiveness of these steps is assessed. The main problems in the process of integration of IDPs into host communities are studied, and potential ways to solve them are identified. The case of the Humanitarian Headquarters of Mariupol State University as a center for integration and recovery of the Mariupol community is analyzed.

Key words: social security, IDPs, needs of IDPs, integration of IDPs, host communities.